

LAPSK HORNSLÖJD OCH NORDISKT SILVERSMIDE.

DE »LAPSKA» SILVERSKEDARNAS TYPOLOGI.

Av

ERNST KLEIN.

Samuel Rheen, som på 1660-talet skildrar Lulelapparna, skriver:¹ »allt godz werderas i lodhtaall och Richzda^lr, ty lapparne achta inga andra penningar än som Richsdal^r, then the Rächna för 2 lodh, så at hoos them är lijka een Richsdal^r eller 2 lodh Sölfw^r, hwar effter bådhe borgarna och lapparna werdera sitt godz således . . » Och nu följa gällande markegångstaxor för den lapska handeln, ur vilka man bl. a. får veta, att »1 gemeen Reen» värderas till »2 RD^r eller 4 lodh Sölf^r».

Det silver som sålunda, köpt och sålt efter vikt, utgör den jämte kronans lödiga mynt enda brukliga metalliska värdemätaren vid lapparnas handel, förekom förvisso icke allmänt i tackor, stänger eller ens i de från förhistorisk tid kända, enkla spiralringarna. Liksom svenska allmogen bevisligen redan på 1500-talet, har lappen, när han vid 1600-talets mitt börjar tilldraga sig den lärda världens liksom de nordiska regeringarnas mera ingående intresse, hunnit till det stadium, då man gärna nedlägger sitt icke räntebärande (t. ex. i renhjordar och nyttiga inventarier insatta) kapital i prydnads- och lyxföremål av arbetat silver. Detta slags placering har flera fördelar framför innehavet av samma silvermängd i tackor eller stänger. I form av *maljor* och *bälten* tjäna silvret, buret vid högtidliga tillfällen och bland främmande, en viktig social uppgift. Det ger sin ägare omedelbart det anseende för ekonomisk vederhäftighet, som han eljest skulle behöva ådagalägga genom att räkna och väga upp sina metalliska tillgångar. Såsom *bägare*, *kåsor* och *skedar* ger det åter åt hans

¹ Rheen, En kortt Relation om Lapparnes Lefwerne och Sedher, i Svenska Landsmålen, h. 64, 1898 D. sid. 58.

med nödvändighet enkla bo den prägel av välstånd, som svarar mot ägarens tillgångar och sprider glans över hemmet inför varje hedrad gäst.

Ej minst viktig är den funktion, det bearbetade silvret har i transaktioner, där man gärna skyler över det krassaste ekonomiska momentet genom att ikläda betalningen formen av en frivillig gåva. »Frijaren, som begärrer en Rijk Manss dotter, måste gifwa Föräldrarna och närmaste af släkten en ähreskänck effter som han är Rijk och förmögen till, hwilkett the kalla *peck* eller stycken: i hwart styckie måste wara åthminstone 2 m Sölfwer, dett åhr 6 Lodh. Men somblige stycken måste wara 20 eler 40, ja 60 Lodz wärde . . .»¹ Bland de föremål, som sålunda skola bortskänkas, och vilka egentligen utgöra betalning för bruden, nämner Rheen silverbälten, silverkragar »allt med sölfwer Malior besatt» samt bågare och skedar av silver. I gengåwa får maken sedan med hustrun en hemgift av renar, men även av silver. — Motsvarande skildringar av silvrets användning vid frieri återfinnas senare genomgående i litteraturen om lapparna.

Att under sådana förhållanden silverföremål i stort antal skola förekomma i lapska inventarier är klart. De i dräkten ingående smyckena och beslagen, alla av särdeles karakteristisk form, skola här ej beröras, ej heller de bågare, kåsor och koksar av mer eller mindre »lapsk» typ, som likaledes äro ganska vanliga i lapparnas hushåll och tämligen rikt företrädde i Nordiska Museets samlingar.

Liksom dessa kategorier av »lapska» silversaker, äro också de hos lapparna förekommande silverskedarna samt och synnerligen tillverkade i svenska eller norska guldsmedsverkstäder. Såvitt man känner, ha lapparna, som dock äga konsten att gjuta tennprydnader, aldrig bearbetat silver.

Men vad som gör de »lapska» silverskedarna särskilt intressanta är, att vi på dem mera än på några andra alster av nordiskt hantverk kunna spåra direkta inflytanden från lapsk smak och teknik. Å andra sidan ger studiet av de hos lapparna förekommande silverskedarna också en god inblick i, hur europeiska smakriktningar påverkat den rent lapska slöjden, i det att silverskedarnas former

¹ Samuel Rheen i Sv. Landsmålen, anf. del. h. 64 sid. 11.

undan för undan omsätts i horn och ben, det ursprungliga materialet för skedar hos lapparna.

Innan jag övergår till denna granskning, vill jag förutskicka några ord om skedens förekomst hos lapparna.

Redan Rheen, Linné (se nedan), och Högström¹ samt i Norge Leem (se nedan) omnämna bruket av skedar hos lapparna. Angående detta faktum säger S. Drake:² »Benämningen på sked är äkta

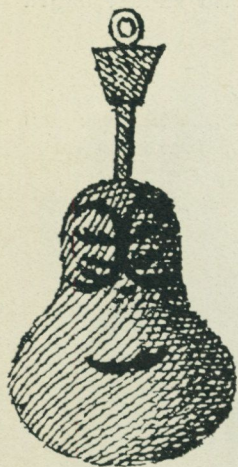

Fig. 1. Hornsked efter Knud Leems Beskrivelse over Finmarkens Lapper. Köpenhamn 1767. Tab. LXXVIII.

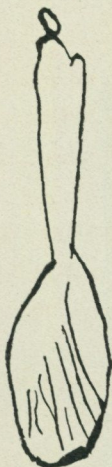

Fig. 2. Hornsked efter Linné's Iter Lapponicum, utg. av Th. M. Fries. Uppsala 1913, sid. 139.

Fig. 3. Ämne till renhornssked. Enare s:n, Finska lappm. L. 157 mm. Nord. M. 70,257.

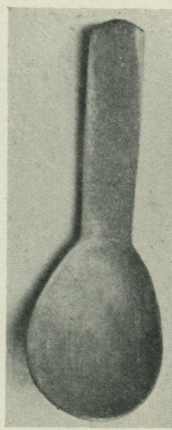

Fig. 4. Enkel hornsked. Karasjok s:n, Norska lappm. L. 138 mm. Nord. M. 69,943.

lapsk (= past, v. Düben s. 303) ... etc. Mer genuin förefaller onekligen träskopan, *kokse*, lapparnas obligatoriska dryckeskärl.»

Frågan, huruvida koksen eller skeden skall betraktas såsom mera genuin hos lapparna, torde nog icke vara så lätt avgjord. Även till koksen — och kanske i större utsträckning än till renhornsskeden — finnas analogier hos de omgivande folken, både skandinaver, finnar och ryssar, liksom på åtskilliga andra håll i Europa. Vad åter skeden beträffar, synes den numera förekomma hos de

¹ Pehr Högström, Beskrifning öfwer de till Sweriges Krons lydande Lapmarker, Stockholm 1747.

² Drake, S., Västerbottenslapparna, Uppsala 1918, sid. 196.

flesta med lapparna kulturbefryndade folk i gamla världens arktiska trakter, men osäkert är, huru länge den funnits hos dem i sina nuvarande, mer eller mindre europeiserande former. Skeden hör ihop med gröten eller därmed till sin konsistens likartade maträtter. Vad som är mera tunnflytande, t. ex. köttspad, drickes ännu av lapparna med koksen, medan kött och fisk ätes med fingrarna och kniven. Emellertid ha arktiska folk icke något överflöd på maträtter av grötens konsistens. Hos lapparna torde i äldre tid endast några

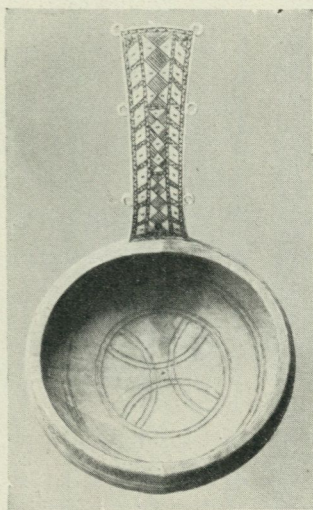

Fig. 5. Kokse. Lappland,
L. 164 mm.
Nord. M. 4,028.

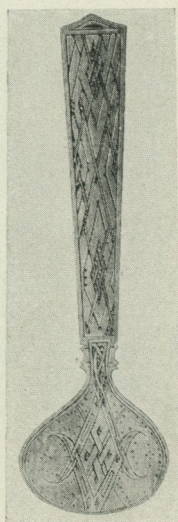

Fig. 6. Sked av älghorn,
funnen på Björkö. Svensk
vikingatid. Montelius,
Svenska fornsaker 496.

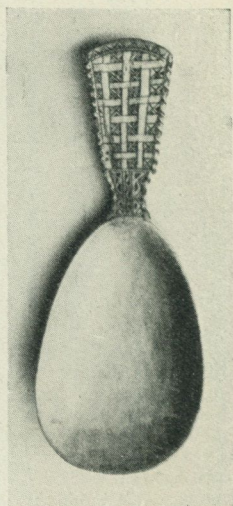

Fig. 7. Hornsked.
Frostvikens s:n, Jämt-
land. L. 135 mm.
Nord. M. 79,936 a.

vildväxande örter samt innerbarken av tall jämte kokad småfisk ha avgivit näringsmedel, vilkas förtärande i hett tillstånd krävt ett tunt, platt, något konkavt instrument. Till avskalande av tallbark och dennas krossande äga lapparna två särskilda redskap, som tillverkas av renhornsskoveln med ett fastsittande stycke av stammen eller en tagg. Möjligen har skeden, som göres av samma ämne, och som väl ursprungligen mest använts att äta barkgröt med, utvecklats jämsides med de två nämnda redskap, som tjäna till barkens till-

varatagande och beredning. Att lämpliga renhornsstycken även hos mycket primitiva folk få tjäna samma syften som skeden hos oss, ligger nära till hands. Tsjuktsjerna, som numera även ha vanliga skedar av ben, trä och plåt, begagna för att fiska upp lösare stycken ur den kokande grytan dels hornprylar, som i bakre änden äro försedda med en spatulaformig utvidgning, dels helt enkelt en gren av ett renhorn med kvarsittande skovel och uppåtkrökta taggar — ett mellanting mellan sked och gaffel.¹

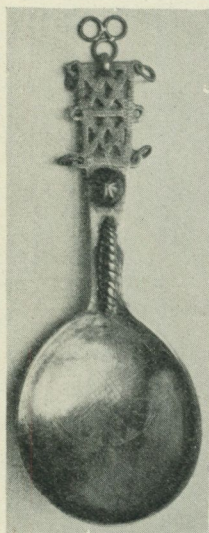

Fig. 8. Silversked. Lappland. Tillv. av Marcus Braun, Trondhjem, verksam 1733. L. 165 mm. Nord. M. 90,851.

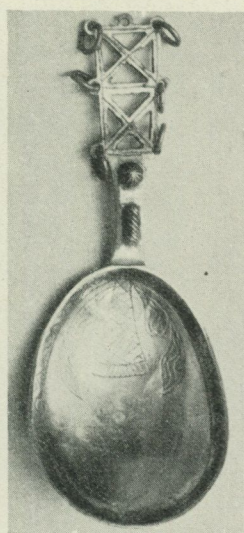

Fig. 9. Silversked. Arjeplogs sn, Pite lappm. Tillv. i Luleå, trol. av J. Bergman 1796—1809. L. 139 mm. Nord. M. 16,254.

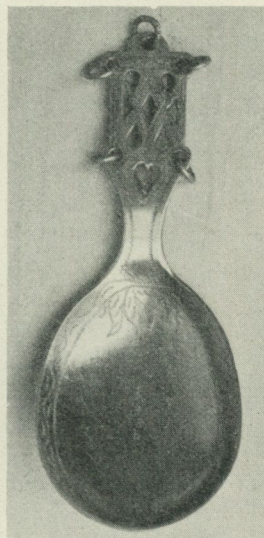

Fig. 10. Silversked. Lappland. Tillv. av Nils Öhstedt, Piteå, dat. 1873. L. 128 mm. Nord. M. 90,856.

Det är sålunda, såsom ju också den rent lapska benämningen tyder på, ingalunda osannolikt, att lapparna känt och begagnat skedar så långt tillbaka, som deras säregna kultur funnits, liksom det torde få anses troligt, att dessa skedar i regel tillverkats av renhorn, även om stundom ben och trä kommit till användning.

¹ The Jesup North Pacific Expedition, Vol. VII. The Chukchee by Valdemar Bogoras. I. Material Culture. New York 1904, sid. 190, fig. 110 samt sid. 191, fig. 112 a.

Silverskedar ha lapparna måhända ägt lika länge, som möjlighet funnits att förvärva dem från högre kultiverade grannar. Man vet, att dylika skedar, ehuru säkerligen sällsynt, förekommit i Norden under vikingatiden, och det är sålunda möjligt, att lappar redan då förvärvat dylika. Härom veta vi dock intet, ty det bevarade materialet av lapska silverskedar sträcker sig icke många århundraden tillbaka i tiden.

*

De importerade silverskedarnas form har från början, på grund av deras ovan antydda, rent ekonomiska värdesättning, troligen för lappen varit av underordnad betydelse. Huvudsaken har varit, att de varit äkta och, om möjligt, hållit en vikt, som varit lätt att beräkna i den gällande viktenheten.

En undersökning ur denna synpunkt av det i Nordiska Museet föreliggande materialet ger följande belysande resultat.

1. Hos *nitton* skedar från *1700-talet* (el. äldre) är vikten i *fjorton* fall delbar med *hela* eller *halva* lod, i *tre* fall med *fjärdedels*, i *två* fall med mindre delar av lod.

2. Hos *sju* skedar från *1800-talets* *förre hälft* är vikten i *fem* fall delbar med *hela* eller *halva* lod, i *två* fall med mindre delar av lod (därav dock ett troligen uppkommet, genom att skeden skadats).

3. Hos *tjugo* skedar från *1800-talets* *mitt och senare hälft* är vikten i *sex* fall delbar med *hela* eller *halva* lod, i *fjorton* fall med mindre delar av lod.

De flesta av dessa senare härstamma från 1860, -70 och -80-talen, då viktsynpunkten säkerligen, i och med den framåtskridande penninghushållningen hos lapparna, börjar förlora sin betydelse.

Ur formgivningens synpunkt fördelar sig materialet från olika tider på följande sätt:

Bland 1700-talsskedarna ha *elva* stycken allmänneuropeiska former av de olika slag, som blivit populära bland allmogen i Norden.

Åtta av de säkra eller antagliga 1700-talsskedarna förete mer eller mindre tydliga ansatser till lapsk formgivning och ornamentik.

Från hela 1800-talet äger museet *ingen* i Lappland insamlad silversked, *som icke gjorts i »lapsk» form*. De mest typiska, som närmast ansluta sig till hornskedsformen, äro i regel de yngsta. Ytterst »lapska» äro t. ex. två tornelapska skedar, tillverkade i Haparanda 1868 och 1886, fig. 27. Detsamma gäller om en grupp i Lule lappmark hemmahörande skedar. En av dem är gjord år 1863, en annan 1881, fig. 20, och en tredje är till form och mästarestämpel identisk med den sist nämnda, fastän utan år. Inga silverskedar kunna i fråga om utpräglad lapsk karaktär tävla med dessa två grupper, vilkas fullkomliga avbilder (el. snarare förebilder) i horn kunna framtagas ur museets samlingar.

Att de nordiska guldsmeder, som hade att förse den lappländska marknaden med silversaker, redan tidigt ingalunda varit främmande för tanken att göra sin vara begärligare för lappfolket genom att anpassa sig till dess formvanor och skönhetssinne, se vi såväl av de äldre lapska silverskedarna som av litteraturen.

*Leem*¹ skildrar i sin år 1767 utgivna Beskrivelse over Finnmarkens Lapper med stor noggrannhet tillverkningen av hornskedar och slutar med att meddela, att dylika skedar direkt brukades som mönster vid beställandet av silverskedar hos guldsmeden. Då hela stycket har stor betydelse för förståelsen av det föreliggande ämnet, anföres det här in extenso: »— — — av den Plade, der sidder høgt oppe i et Rensdyrs Horn, gjøre (Lapperne mandspersoner) *efter egen Maneer Skeer med bredt Blad og kort Skaft*. Bemelte Plader indeholde somme mere og andere mindre en graa-agtig Marv; jo mindre av saaden Marv i dennem befindes, jo glattere, smekkere og bekvemmere ere de til benevnte Brug. De Skeer, som man formedelst deres Ziirlighed, ved det at Hornet, som de bleve giorte af, indeholt ikkun lidt af om-meldte Marv, agter den Umage værd, skierer man ud i Blomster og Stræge temmelig næt og ridser deri med sort, nemlig med Næver, som man haver forbrændt til Kul, og derefter tygget i Munden. *Saadanne udskaarne og ridsede Hornskeer sende de undertiden til Kiøbstaden for at lade Guldsmeden gjøre lige skikkede Sølvskeer.*» (Kurs. av förf.)

¹ K. Leem, Beskrivelse over Finnmarkens Lapper. Köbenhavn 1767 s. 373.

De äldsta silverskedar i museets samlingar, på vilka ett otvetydigt inflytande från lapska hornskedar är påvisbart, är en grupp

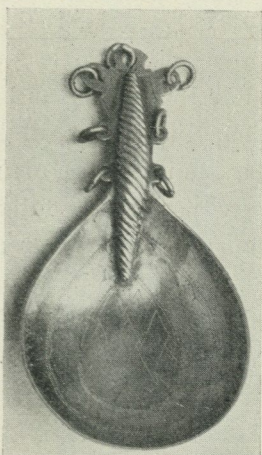

Fig. 11. Silversked. Lappland. Tillv. av Marcus Bruun, Trondhjem, verksam 1733. L. 120 mm. Nord. M. 73,254 a.

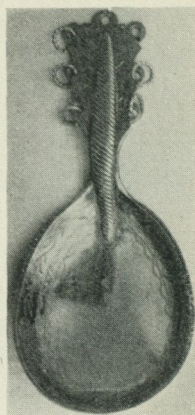

Fig. 12. Silversked. Lappland. Tillv. av Nils Öhstedt, Piteå 1829—åtm. 1873. L. 128 mm. Nord. M. 90,848.

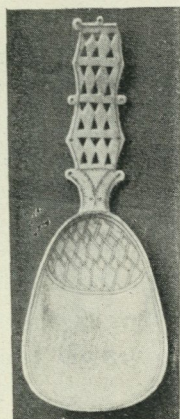

Fig. 13. Hornsked. Lappland. L. 133 mm. Nord. M. 90,906.

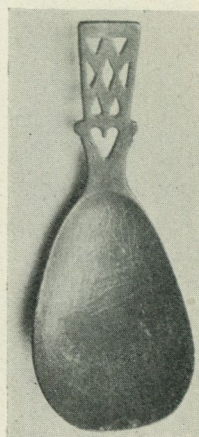

Fig. 14. Hornsked. Lappland. L. 140 mm. Nord. M. 90,919.

av sex stycken, av vilka tre äro signerade av en Trondhjemsguldsmed, Marcus Bruun, vilken begagnar märket MB och är känd från år

1733,¹ medan två andra, osignerade, stå dessa ytterligt nära. Den sjätte, likaledes norsk, är av en annan typ.

Till 1700-talets förra hälft kunna vi sålunda för Norges del föra tillbaka den påvisbara inblandningen av lapska, hos hornske-darna hemmahörande, drag i de för lappar av nordiska guldsmeder tillverkade silverskedarnas form och utstyrsel. Någon svensk sked i avsiktligt »lapsk» form från första hälften av 1700-talet (eller äldre tid) känner jag ej. Bland de hos lappar insamlade ske-

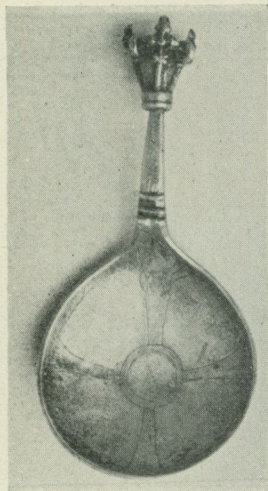

Fig. 15. Kronskeed av silver. Kjellbergssamlingen, dep. i Nord. M.

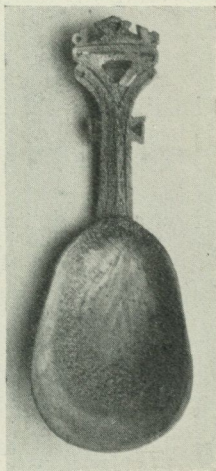

Fig. 16. Hornskeed. Jukkasjärvi s:n, Torne Lappm. L. 110 mm. Nord. M. 70,342.

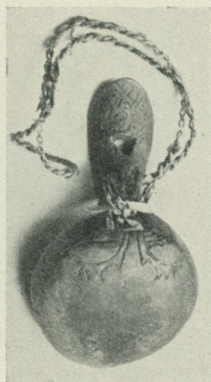

Fig. 17. Kokse. Storsjö s:n, Härjedalens Lappm. L. 111 mm. Nord. M. 70,484.

darna av vanlig europeisk form finnes en, daterad Stockholm 1749 och signerad av *Lars Stabæus*.² Denna guldsmed har också tillverkat flera i museets lapska silversamling befintliga bågare samt en kåsa, vilka helt avvika från på hans tid moderna former och tydligt varit avsedda att säljas på ett område med konservativare smak.

¹ Se »Gammel Guldsmedskunst i arbeider fra 15. til 19. aarhundrede», utg. av Kristiania Kunstindustrimuseum. K:a 1909. Sid. 180, nr. 277 o. 278.

² Stämplarna på de svenska skedarna ha lästs med hjälp av ett ännu ej utgivet register utarbetat av dr G. Upmark, som välvilligt ställt sitt manuskript till förfogande.

Trots det dessa silverkärl icke direkt visa några lapska drag — de förete svarare enkla, från gotik och renässans hämtade motiv — är det icke uteslutet, att de kunna ha varit avsedda för export på Lappland, som ju vid denna tid var föremål för livliga ekonomiska intressen. Jämte Stabæus ha även andra stockholmska och norrländska guldsmeder, allt flera ju längre fram på 1700-talet det lider, tillverkat dylika arkaistiska bågare och kåsor. Och slutligen, inemot 1800, uppdyka även »lapska» silverskedar av svensk tillverkning.

Emellertid äro dessa till formen lapska silverskedar, som förut sagts, ingalunda de enda eller de första, som förekommit hos lapparna och påverkat deras smak i fråga om skedformer över huvud taget. Tvärtom ha de troligen ägt silverskedar av alla de äldre typer, som förekommit hos svensk allmoge under den tid, någon livligare förbindelse med lapparna ägt rum, eller åtminstone från medeltidens slut.

Mycket ofta göras i vårt land ännu under 1600-talets senare hälft (stundom än längre ned i tiden) för allmogens bruk gotiska skedar med ovalt, mot skaftet starkt insvängt (droppformigt) blad och tämligen kort skaft, krönt av en mångkantig knopp, som upptill avslutas med en krona. Denna knopp är ofta försedd med ringar eller andra pendeloquer. Längre brukas också den väl på 1500-talets slut uppkomna »kerubskeden» med längre, smalt skaft, krönt av fyra vingade änglahuvuden, sammanlöpande i en spira och den från början av 1600-talet brukliga »druvskeden» eller »kottskeden», vars skaft avslutas med en oval knopp, ciselerad eller endast gjuten till likhet med en druvklase eller en pinjekott. De två sistnämnda typerna äga oftast barockens mera cirkelrunda bladform, som också går igen på »spiral-skedarna» med skaftet gjort av en vriden ten, avslutad med en kula. Dessa skedar tillverkas i Sverige och Norge i stor utsträckning ännu på mitten av 1700-talet. Det är å ena sidan med dessa och några yngre typer, å andra sidan med de lapska hornskedarna som underlag man har att undersöka de till formen lapska silverskedarnas utveckling.

Dessvärre försvåras undersökningen väsentligt därav, att vi alldeles sakna daterbara lapska hornskedar från en epok, som ligger

bakom den, då de redan kunna ha mottagit impulser från silversmidet. Vi måste då istället söka ur äldre Lapplandsskildringar få fram, huru dessa äldsta, ursprungligt lapska hornskedar voro beskaffade.

Leem avbildar år 1767 en lapsk sked. Den har det typiskt »fiolformade» bladet samt ett smalt skaft, som vidgas till en ringförsedd, fyrsidig platta, fig. 1. Denna typ kan icke anses ursprunglig. Dess härledning skall jag senare återkomma till. Men före *Leem* har *Linné*, som såg allt, beskrivit och skisserat en lappske i sin 1732 skrivna *Iter Lapponicum*.¹ Beskrivningen, som torde avse Lule-lapska förhållanden, lyder: »Qwinfolken bruka wid sitt bälte (silfwerbälte) en pung med 1 sked i pung — — — etc. — — — —, men manfolken där emot en skräppa, hkn hänges mitt emot pungarna, fast än qwinfolken och offta hafwa en lika, doch mindre. I manfolkens, som är delad uti 2:ne loculos valvis parallelis, är tobakspipa, tobak, eldhorn, *sked något flat och helt obtus af renhorn.*» (Kurs. av förf.) Fig. 2.

Denna sked tillhör en typ, som ännu torde kunna anträffas i de flesta lappmarker, och som troligen motsvarar den primitiva hornskeden. Bladets form är avlång, framtill bredare än vid skaftet. Det förefaller av den flyktiga skissen, som om *Linné* även velat antyda det »fiolformiga» draget. Detta härrör sig hos de vanligaste hornskedarna direkt från materialet, en tagg jämte ett lämpligt stycke renhorn, fig. 3. På grund av nödvändigheten att hålla sig till det hårda ytlagret och undvika det porösa inre, blir det breda »skovel»liknande stycket, på vilket den hårda ytbetäckningen hastigt blir tunnare ju längre från taggen man kommer, ofta för kort för att räckta till hela bladet, som därför får gå in ett stycke på taggen. Därav det hastiga avsmalnandet av bladets översta del. Stundom är hornskoveln så porös, att man icke lyckas få någon uppåtböjd framkant på skeden, vilken därför blir öppen som en mjöl- eller saltskyffel eller åtminstone mycket tvärskuren. Det är vad *Linné* menar med »helt obtus».

Skaftet på en sådan sked blir tämligen kort och jämbrett; dess dimensioner bestämmas av taggens. Allteftersom denna upptill

¹ *Iter Lapponicum*, 2:a uppl., utg. av Vetenskapsakademien genom Th. M. Fries. Uppsala 1913, sid. 139.

avskäres tvärt eller hugges av från två håll, blir skaftets avslutning rak eller spetsig. Ofta blir den något rundad, när man jämnar av den, fig. 4.

Dylika skedar ha, i likhet med andra horn- och benföremål hos lapparna, säkert länge smyckats med inristade och färgade ornament. Här om föreligga åtskilliga tidiga vittnesbörd. Det redan anförda stället hos Leem¹ meddelar, hur denna process tillgått. Redan ett århundrade tidigare har Samuel Rheen² i Lule lappmark lagt märke

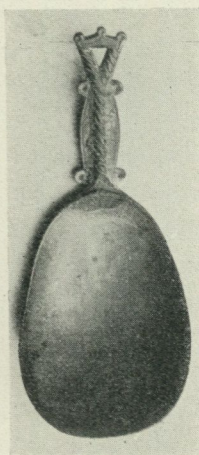

Fig. 18. Hornsked. Jokkmokks s:n, Lule Lappm.
L. 124 mm.
Nord. M. 112,269.

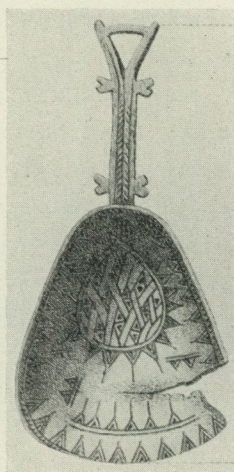

Fig. 19. Hornsked funnen i Trondhjem. Foren. til Norske forntidsmindesmærkers bevaring Aarsberetning 1880. Pl. V. Fig. 26.

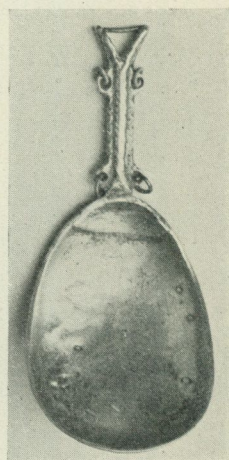

Fig. 20. Silversked. Lappland, märkt JPF, dat. C 6 (1881). L. 124 mm.
Nord. M. 90,846.

till samma sak. Han anmärker: »Ähro och somblige mycket behändige at giöra skiedar af been, them the medh sine knifwer uthsticka och inläggia så een swart färga». — —

Den ornamentik, som väl, åtminstone i historisk tid, är att vänta på de lapska hornskedarna, är i första hand geometrisk: band- och flätornament av sicksacklinjer, som uppdelar ytorna i rektanglar, romber och trianglar. Med hjälp av färgningen åstadkommer man härav en

¹ Leem, Beskrivelse over Finmarkens Lapper. Kbhvn 1767 s. 374.

² O. a. a. sid. 57.

reliefverkan, som i vissa fall kan bli mycket livlig. Bäst iakttages denna ornamentik numera på de hornplattor, med vilka koksornas träskåft äro belagda, och som jämte sin urgamla form tyckas ha bibehållit även sin utsmyckning, fig. 5, samt på knivskåft och väsklåbeslag. Men även vissa skedar visa ännu en dylik ålderdomlig ornamentik och påminna därigenom om svenska förhistoriska skedar, t. ex. en sked från Björkö, som här till jämförelse avbildas, fig. 6.

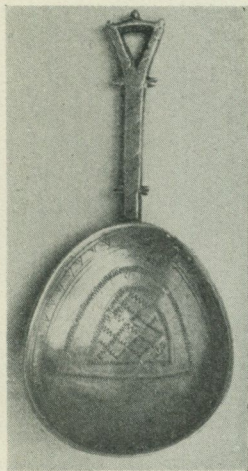

Fig. 21. Silversked. Kautokeino s:n, Norska Lappm. Trol. tillv. i Fredrikstad, rokokotid. L. 115 mm. Nord. M. 69,832.

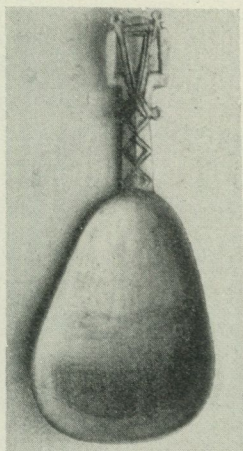

Fig. 22. Hornsked. Jokkmokks s:n, Lule Lappm. L. 108 mm. Nord. M. 73,192.

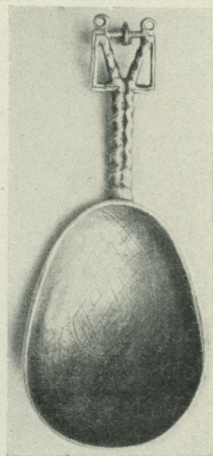

Fig. 23. Silversked. Kjellbergsska saml.dep. i Nord. M., tillv. av O. Löfvander d. ä., Luleå 1753-85. L. 112 mm.

På dessa hornskedar med tämligen jämbrett, platt skåft och geometrisk ornering, fig. 7, gå icke blott de till antalet största, utan även några av de äldsta grupperna av lapska silverskedar i Nordiska Museet tillbaka. De redan omnämnda skedarna av Marcus Bruun i Trondhjem, fig. 8, från 1700-talets förra hälft och med dem närbesläktade, osignerade tillhöra denna typ. Dock behandlas de lapska formerna och motiven ännu mycket fritt. Själva skedbladets form är renässansens, och renässansskedens vridna skåft och kulformiga avslutning ha liksom slagit ut i hög relief på det flata, lapska

skaftet i form av ett larvformigt ornament och en halvrund knapp. Antagligen har guldsmeden redan haft förebilder härtill på hornskedar. Vi äga verkligen flera exempel på, hur just det vridna skaftet återges i hög relief på en hornplatta. Det är nämligen typiskt för den lapska hornskeden, att den, när den upptar skulpturala former från silversmidet, nödgas så att säga överföra dem till ett plan. Detta är att lägga märke till vid bedömandet även av de »lapska» silversakernas utsmyckning, ty ej sällan få de från sina förebilder av horn ett ursprungligen till silvret hörande motiv, men då alltid tillplattat på det karakteristiska sätt, som hornsni-deriet medfört. Vad skaftets övre del, den i galler genombrutna plattan, beträffar, ser jag i den tillämpningen i silver av hornskedens geometriska ristningar. Frånsett att dessa enbart genom gravyr i den vita metallen icke på långt när skulle få samma verkan, som de erhålla genom kombination av gravyr och färgning på horn och ben (en verkan som däremot både åsyftas och nås genom den närbesläktade niellotekniken), så har man måhända även, då skaftet ej gärna kunnat göras för tunt för att icke förlora sin stil och hållbarhet, företagit genombrytningen för att spara det dyrbara materialet.

Vad öglorna och ringarna beträffa, äro de en åtminstone sedan medeltiden på nordiska skedskaft, liksom på andra silverföremål, förekommande dekorativ detalj. Huruvida de från början också förekommit på hornskedarna är mera osäkert, ty svårigheten att göra dylika små utskärningar, och än mer att bevara dem hela någon avsevärd tid, är naturligtvis mycket stor i det spröda materialet. Å andra sidan finns det all anledning att antaga, att även lapparna tidigt brukat göra skramlande anordningar på sina bruksföremål, en företeelse med ursprungligt magiskt syfte, som är universell och har analogier i de skrammel-redskap, som avse att skrämma skadedjuren.¹ Skulle sålunda de på silverskedarna anbragta ringarna vara en icke-lapsk form, ha de säkerligen haft motsvarigheter

¹ Den med skramlande järnringar försedda herdestav, som finns hos svensk allmoge, går igen i lappens körkäpp. I de lapska koksarnas skaft är ofta en skramlande kula inlagd i en fördjupning under den pålagda hornskivan.

inom den lapska formkretsen och följaktligen lätt blivit omtyckta. Vi återfinna dem — eller åtminstone de för ringar avsedda öglorna — i varje fall senare så gott som regelbundet på hornskedarna, dit de överförts med andra silverskedsmotiv.

Utom hos de ovannämnda norska 1700-talsskedarna återfinna vi den breda, i gallerform genombrutna skaftplattan jämte vridornament och knapp hos en grupp av sju skedar, alla tillverkade i Luleå under 1700-talets slut och 1800-talets förra hälft, fig. 9. Hela skeden är nu smäckrare, och framför allt är gallerverket nu så mycket glesare, att det knappast synes direkt sprunget ur hornskedens knivstrecksortnament, utan snarare måste betraktas som en tanklös kopia av silverskedar, tillhörande den förra gruppen. Å andra sidan märkes beroendet av hornskedarna i den för denna grupp genomgående anordningen med skaftet fäst bak på bladet, ett drag som, ovisst av vilken orsak, markeras på så gott som alla lapska hornskedar, ehuru i verkligheten skaft och blad ju äro snidade i ett stycke. Bladens gravyr, som på de norska 1700-talsskedarna tydligtvis sökte lapsk verkan, är på dessa mera stilblandad. Jämte naturalistiska blommor förekomma kors, men också enkla nätorament.

På en annan väg har en något yngre grupp, som i huvudsak härstammar från Piteåmästaren Nils Öhstedts verkstad (mästare 1829, verksam ännu 1873), löst överförandet av den enkla skaftplattans, fig. 10, form och ornamentik till silversmide. Skaften äro på dessa skedar genomgående rätt korta. Gallret bildas här av en rombisk genombrytning i plattans mitt, två droppformiga ovanför och nedanför samt en triangulär på var sida om mitten. Härtill komma bål för ringar i hörnen och en ögla mitt upptill. I den triangulära yta, som uppstår där skaftplattan övergår i bladet, finnes på dessa skedar så gott som alltid en hjärtformig genombrytning. Sticklade linjer bilda rutmönster omkring urtagningarna. — Denna skedtyp, av vilken museet äger ej mindre än åtta exemplar, förefaller att vara en lika enkel som förnuftig lösning av uppgiften att skapa en silversked, som faller lappfolket i smaken och motsvarar dess behov och vanor, utan att därför förfalla till mer eller mindre orimliga härmningar av hornskedsmönster. Nils Öhstedt har såväl genom dessa skedar

som genom andra arbeten blivit lapparnas silversmed par préférence under större delen av 1800-talet.

Piteå-skedarnas gravyr är rätt omväxlande. På några exemplar synas endast några naturalistiska tulpanblad vid bladets bas, på andra äro de kombinerade med våg- och sicksackmönster; andra skedar visa mera lapska strål- och nätornament, dock i det hela rätt självständigt hållna.

Nils Öhstedt har också tagit upp ett annat sätt att återge det korta fyrsidiga skaftet. Det äldsta exemplet på denna lösning ha vi bland Marcus Bruuns Trondhjems-skedar. Över skaftplattan och ett stycke ned i skeden har lagts ett spolformigt vridornament i hög relief. Skaftplattans kanter ha försetts med öglor och ringar, fig. 11. Fullständigt samma idé finna vi hos två skedar av Öhstedt, fig. 12. En Umeå-sked från 1840 och två Sundsvalls-skedar från 1873 följa samma tankegång, ehuru vridornamentet nu blivit kortare och mera jämntjockt. Till sist finna vi en svag återklang på en Haparanda-sked från 1889, som i övrigt med sin helförgyllning, sin graverade blomma och sitt pålödda, ytterst »lapska» blad visar, att den allvarliga avsikten redan saknas och varan lika mycket avses för turister som för lappar.

Innan vi lämna denna grupp av silverskedar, vilka tämligen direkt övertagit sin typ från de primitiva hornskedarna, vill jag påpeka, hurusom ett »tertiärt» återinflytande från dessa av hornskeden påverkade silverformer i flera fall låter sig konstatera på hornskedar i museets samlingar. En här avbildad sked, fig. 13, troligen från Pite lappmark, verkar ju nästan avgjutning av Nils Öhstedts silverskedar. Även de norska »gallerskedarna» ha fått sin efterbildning i horn, fig. 14.

Det är emellertid hos sekundära efterbildningar i horn av nordiska metallskedar, som vi ha att söka förebilderna till de flesta »lapska» silverskedar av annan typ än de redan omnämnda. I vissa fall torde utvecklingen av en form, innan den slutligen nått tillbaka till den svenska eller norska guldsmeden, ha tagit ett par århundraden och ha gått så underliga vägar, att vi icke längre äro i stånd att följa, knappast att ana sammanhanget. I vissa fall är förloppet lättare att reda ut.

En särdeles utbredd silverskedsform, som har sina rötter i medeltiden, men som åtminstone i Norden hållit sig levande ända in på 1700-talet, är, såsom ovan nämnts den gotiserande kronskeden, fig. 15. Fasthålla vi nu, vad tidigare sagts, att hornskeden, när den upptar plastiska former, så att säga måste platta ut dem, finna vi, att denna kronsked rätt väl återges i en hornsked som fig. 16. Vi se först den mittersta »liljan» återgiven en face med sina tre spetsar, och på sidorna de två andra från samma håll synliga »liljorna» noggrant återgivna i profil. Hela kronans form av en på spetsen

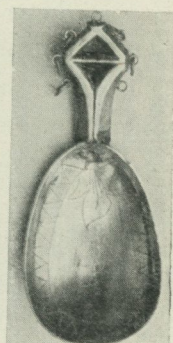
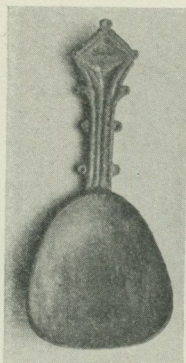
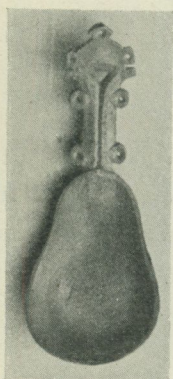

Fig. 24. Hornsked.
Gellivare sn, Lule
Lappm. L. 110 mm.
Nord. M. 78,200.

Fig. 25. Hornsked.
Enontekis sn, Fin-
ska Torne Lappm.
L. 125 mm.
Nord. M. 69,721.

Fig. 26. Hornsked.
Jukkasjärvi sn, Torne
Lappm. L. 111 mm.
Nord. M. 69,412.

Fig. 27. Silversked
Jukkasjärvi sn,
Torne Lappm.
Tillv. i Haparanda
1886. L. 122 mm
Nord. M. 69,411.

stående stympad kon återges med de för materialet typiska förändringarna, att skarpa vinklar och hörn, som lätt brytas, så vitt möjligt undvikas. Ringöglorna, som ofta förekomma på kronskedar av silver, återges dels som hål (eller punkteringar) i kanten, dels som särskilda, stiliserade utskott från det relativt smala skaftet.

Den triangulära utskärningen mitt i kronan har ingen direkt förebild i silver. Den är ett lapskt drag, som nog här på skedarna i regel endast har prydnadssyfte, men som otvivelaktigt härstammar från de alltid i en flätad rem burna träkoksarna, fig. 17, vilkas

skaft mycket ofta visa en dylik, av tekniska skäl (kniv, ej borr användes) trekantig urtagning.

Den enkla kronskeden i horn (typen finns i Nordiska Museet belagd från Gällivare sn, Lule lappmark och Jukkasjärvi sn, Torne lappmark) undergår en serie förändringar i olika riktningar, av vilka ej få återfinnas imiterade i silver. Inom Lule lappmark är det särdeles vanligt, att man starkt förenklar mönstret, samtidigt som man bibehåller åtskilliga av metallarbetets karakteristiska drag, fig. 18. Samma idé går igen på en i Trondhjem funnen bensked fig. 19, vars samband med ifrågavarande lapska skedtyper torde stå utom allt tvivel. De svenska hornskedarna av denna typ ha sina svenska motsvarigheter i silver, fig. 20, vilkas tillverkningsort jag tyvärr ej lyckats konstatera, men som åtminstone i ett par fall enligt stämpel äro helt unga (1881). Trondhjems-skeden har sin nästan fullkomliga avbild i en, troligen i Fredrikstad under rokokotid, tillverkad lappske, insamlad i Kautokeino, Norska lappmarken, fig. 21. På något sätt besläktad med de nyssnämnda Lule-typerna, (möjligen betecknande ett typologiskt äldre stadium med mindre framskriden förenkling) äro hornskedar av typen fig. 22, ävenledes från Jokkmokks socken, Lule lappmark. En efter snarlika förebilder gjord silversked, fig. 23, i Kjellbergsska samlingen (dep. i Nord. Museet) är signerad av guldsmiden Olof Löfvander d. ä. i Luleå (1753—85) och hör sålunda till de äldsta svenska lappske-darna. En annan, som f. ö. är denna ytterst lik, har, möjligen senare, fått ett par hjärtan fastlödda på skaftets framsida. Den bär en för mig okänd svensk stadsstämpel samt ytterst otydliga årsstämplar, möjligen I 5 (= 1863) jämte initialerna C. I. F. Denna egenartade typ synes i varje fall ha haft en betydande livskraft i Lule lappmark. Den avbildade hornskeden av denna form är nämligen av allt att döma ganska nygjord.

Åt ett annat håll utvecklas kronskeden i horn uppe i Torne lappmark. Här uppstår en hel rad variationer. I vissa fall dras kronans mittspets upp, så att hela skaftavslutningen blir mera spetsig. (Exempel härpå träffas f. ö. redan i Gällivare sn, Lule lappmark, fig. 24.) I den härvid uppkomna tomna ytan göres så en trekantig urtagning, vars bas löper parallellt med den redan befintliga genombrytningens

uppåtriktade bas. Den typ, som härvid uppkommer, finns i Nordiska Museet representerad av två skedar från Torne lappmarks finska del, fig. 25. Genom stark förenkling av en kronsked med två motställda trianglar uppstår en form som fig. 26 från Jukkasjärvi, Torne lappmark, vilken i silver fullkomligt motsvaras av tvenne mycket moderna Haparanda-skedar (1868 och 1886), båda inköpta i Jukkasjärvi sn från där boende lappar, fig. 27.

Om den typ av silversked, som kan kallas kronsked, på grund av det relativt korta och upptill breda skaftet synes ha legat särskilt väl till för efterbildning i horn och därför ofta gått igen som »lapsk» silversked, är den likväl ej den enda, som undergått dessa metamorfoser. Den lapska befolkningen i Kautokeino och Karasjok i Norska lappmarken, som äger en stor mångfald av skedtyper, har en viss, hos de sydligare lapparna icke iakttagen förkärlek för skedar med långa, relativt smala skaft, och detsamma är fallet inom norra delarna av Finska lappmarken, särskilt i Enare socken. Denna smak har troligen utvecklats genom det intensivare utbyte, som dessa nordliga lappar haft med den europeiska kulturen, då däremot de åt Bottenhavet avvattnade delarna av Lappland länge varit ganska svagt påverkade utifrån och sålunda icke så väl följt modets växlingar. Det är icke mer förvånande att finna en kraftig europeisk inverkan på deras skedar än på deras dräkter och bostäder.

Från norska lappmarken ha insamlats två av tre nästan identiskt lika silverskedar, som måste ha sina rötter i dessa nordligt liggande, starkt europeiskt influerade hornskedar. Typen utmärkes av ett ovalt blad med ett ingraverat musselskalsornament samt av ett relativt långt, smalt skaft, kantat med ringöglor och avdelat i tre av öglebeslagen åtskilda leder, samt överst ett i huvudsak triangulärt krön, uppdelat av en rombisk och tre triangulära genombrytningar. Ett visst tycke av de mest spetsigt utdragna kronskedarna i horn är nog oförnekligt, men denna förebild förklarar varken krönets detaljer eller, framför allt, det långa skaftet med dess delning och facettering, fig. 28.

Ett dylikt skaft återfinna vi på de under 1600-talet vanliga s. k. kerub- och druvskedarna, av vilka ett par finnas bland

de i Lappland insamlade silverskedarna, fig. 29. Ur skaffformer som dessa låter sig vår norsklapska silversked nog härledas, även om belägg på direkta mellanformer i horn saknas bland mitt nuvarande material. Vad så krönet beträffar, är det för kerubskeden typiska linjeschemat fullkomligt bibehållet. Det mittersta, en face sedda kerubhuvudet motsvaras av romben, de två åt sidorna ut-

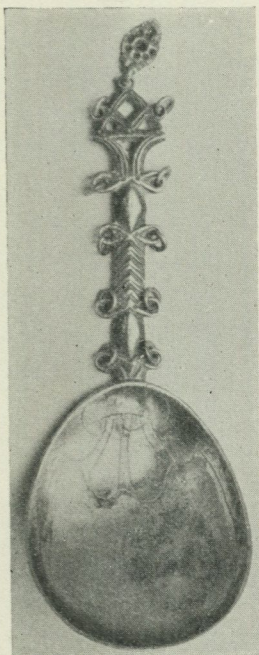

Fig. 28. Silversked. Kautokeino s:n, Norska Lappm. L. 145 mm. Nord. M. 69,867.

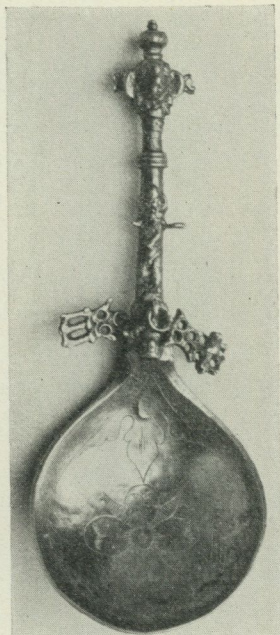

Fig. 29. Kerubsked av silver. Lappland. Tillv. av S. Phalén, Karlskrona (1689—1704). L. 145 mm. Nord. M. 14,793.

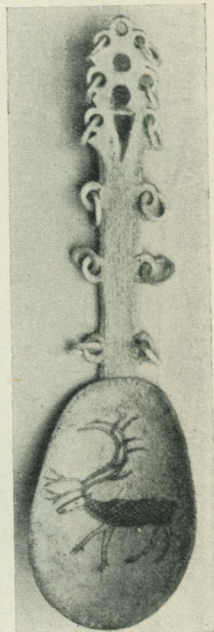

Fig. 30. Hornsked. Kautokeino s:n, Norska Lappm. L. 172 mm. Nord. M. 67,750 a.

stickande profilerna av triangelarna. Krönets övergång i skaftet markeras av de två utsvängda tenarna, som omsluta den understa urtagningen. — Som en, dock icke i detalj överensstämmande, analogi till de nu behandlade skedarna vill jag framhålla en hornsked från Kautokeino, fig. 30.

Ännu vanligare är tydligen, åtminstone i Lappland, en annan europeisk 1600-talssked med skaft av en vriden silverten och krönet

bestående av en enkel kula, fig. 31. Denna har i sin rena europeiska form icke mindre än fem representanter bland våra lappländska silverskedar, men har däremot icke i det tillgängliga materialet satt något spår av sekundär, genom horntekniken påverkad typ. Förutsättningar för en sådan saknas dock ej. Ett mindre antal hornskedar från Jukkasjärvi i Torne lappmark samt från Kautokeino i Norska lappmarken visa en cirkelrund platta som avslutning på ett relativt smalt och långt skaft. Men framför allt är denna typ betecknande för Utsjoki och Enare socknar i nordligaste delen av Finska lappmarken, fig. 32.

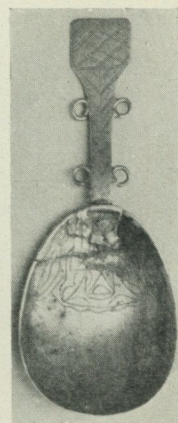
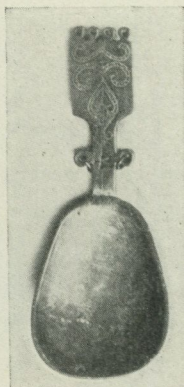
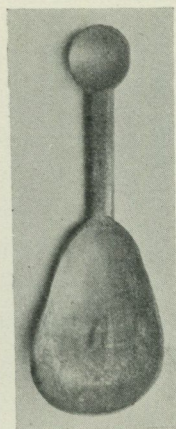
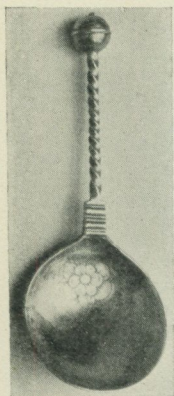

Fig. 31. Silversked.
Torne Lappm.
L. 148 mm.
Nord. M. 77,866.

Fig. 32. Hornsked.
Utsjoki s:n, Finska
Lappm. L. 134 mm.
Nord. M. 70,096.

Fig. 33. Hornsked.
Enontekis kap.-förs.,
Finska Torne
Lappm. L. 120 mm.
Nord. M. 69,762.

Fig. 34. Silversked.
Jukkasjärvi s:n, Torne
Lappm. Tillv. i Hapa-
randa 1873. L. 123
mm. Nord. M. 69,480.

Den under 1700-talets senare hälft segrande, moderna silversked-typen med långt, upptill bredare och utplattat skaft, som finns representerad i tre exemplar bland de hos lappar insamlade silverskedarna, har slutligen, även den, påverkat hornskedsformerna och genom dessa givit upphov åt några »lapska» silverskedar. En sådan härstamning ha, enligt mitt förmenande, sådana skedar, som den hos *Leem* avbildade, fig. 1. Såsom man kan vänta av denna mycket recenta form, som haft kort tid att tränga igenom, förekommer

den i horn huvudsakligen i det norrut avvattnade Lappland, i norska och finska lappmarkerna, med deras alltjämt intimare skandinaviska förbindelser, men sträcker sig dock även ned i Tornedalen, fig. 33. Dess motsvarighet i silver är belagd från Jukkasjärvi sn, Torne lappmark, fig. 34, en sked, som tillverkats i Haparanda år 1873. Till samma grupp kan möjligen också räknas en annan Haparanda-sked från 1889.

Nu återstår bland de lapska silverskedarna endast en tydligt urskiljbar grupp, vars ursprung är så tillvida märkligt, som den ingenting har att göra med äldre silversmide, ej heller med den vanliga lapska hornskeden. Typen är representerad i Nordiska Museets samling av två pjäser, av vilka den ena är tillverkad i Bergen år 1845, fig. 35, den andra av okänd härkomst, men tydligen ganska ny och av mindre utpräglad typ. Båda torde vara insamlade i svenska Lappland. (Samlaren, A. Orstadius, torde huvudsakligen ha varit verksam i Pite lappmark, ty han var länge bosatt i Arvidsjaur.) Det utmärkande för detta slags skedar är det i förhållande till det flata och breda bladet ytterst korta skaftet. Deras förebilder äro ett slags benskedar, tillverkade av renens hjärnskål, vilka äro representerade i exemplar från Lule och Torne lappmark (den sistnämndas finska sida såväl som den svenska), fig. 36. Någon norsk-lapsk bensked av denna typ känner jag ej, men den kan förutsättas existera, då den bergensiska silverskeden otvetydigt går tillbaka på en sådan.

Den översikt av lappländska silverskedar, som sålunda gjorts, ger, för att sammanfatta det kort, anledning till följande slutsatser.

Silverskedar importeras till Lappland åtminstone sedan 1700-talets början och uppskattas då först i huvudsak ekonomiskt. En följd härav är, att de äldre skedarna i ett övervägande antal fall väga jämna, hela eller halva lod, den viktenhet som lappen under denna tid räknade med, samtidigt som de ofta förete vanliga europeiska former.

Redan under 1700-talets förra hälft tillverka guldsmeder i sådana städer, som bedriva handel med lapparna, till en början troligen på dessas egen begäran, silverskedar, som efterbilda lapska skedar av ren- och älghorn.

Den äldsta i Nord. M. påvisbara typen av sådana silverskedar tillverkas av Marcus Bruun i *Trondhjem* (verksam 1733), vilken tydligen till förebild haft geometriskt graverade hornskedar med fyrsidigt platt skaft, dem han dock mycket fritt efterbildar. — En liknande typ äger en grupp *Luleå*-skedar från 1800-talets första decennier, medan samma lapska förebilder skapat en annan trognare efterbildad grupp *Piteå*-skedar, de flesta av Nils Öhstedt, verksam 1829 och 1873.

Direkt härstammande från rent lapska förebilder äro dessutom efterbildningar i silver av kortskaftade skedar av renkranium.

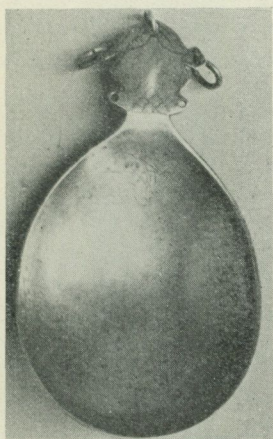

Fig. 35. Silversked. Lappland.
Tillv. i Bergen 1845. L. 110 mm.
Nord. M. 90,849.

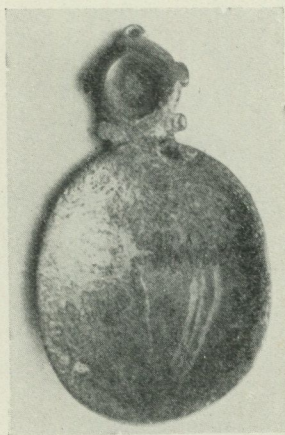

Fig. 36. Sked av kranium.
Enontekis s:n, Torne Lappm.
L. 108 mm. Nord. M. 69,576.

Men samtidigt eller redan förut ha de lapska hornskedarna rönt påverkan av silverskedarna. Kronsmeden avsätter olika typer, en starkt förenklad i *Lule* lappmark (och *Norge*), en annan, först rikare utbildad, men sedan recessivt förenklad i *Torne* lappmak. Sådana hornskedar efterbildas sedan i silver. Den enkla *Lule*-kronsmeden av horn och dess norska motsvarighet ha båda redan under 1700-talets senare hälft reproducerats i silver av guldsmeder i *Fredrikstad* och *Luleå*, medan den *Tornelapska* kronsmeden först under 1800-talet kan påvisat ha upptagits av *Haparanda*-guldsmeder.

Även 1600-talets kerub-, druv- och kulschedar efterbildas i horn. Dessa efterbildningar samt deras avkomlingar i silverarbete synas huvudsakligast höra hemma i de *nordliga norska och finska lappmarkerna*, men sprida sig också till *svenska Torne lappmark*.

Till sist har också den under 1700-talet utbredda »moderna» silverskeden med upptill tunt, bladformigt skaft efterbildats i horn, även den huvudsakligen i de nämnda, nordliga trakterna. Vår enda »lapska» silversked, som går tillbaka på dylika hornskedar, är gjord i Haparanda, Tornelapparnas silvercentrum.